

HANNAH ARENDT EN BURGERSCHAPSVORMING IN HET BINNENVELD

THEMA-ARTIKEL HANKE DE VRIES-VAN DEN ENDE

In een gepolariseerde samenleving is de burgerschapsopdracht bedoeld om wederzijds begrip te bevorderen. Aan de hand van Hannah Arendts werk over vorming en onderwijs en lesmateriaal over het Binnenveld—een microkosmos van de ruimtelijke dilemma's en tegenovergestelde belangen waar Nederland mee worstelt—geeft *Hanke de Vries-van den Ende* duiding aan hoe burgerschap vormgegeven kan worden te midden van een politiek en sociaal krachtenveld.

BURGERSCHAPSOPDRACHT

In de Wet op het Primair Onderwijs (WPO) en de Wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO) is burgerschapsvorming, samen met het ontwikkelen van taal- en rekenvaardigheden, aangemerkt als kerndoel van het onderwijs. Scholen hebben de taak leerlingen op te leiden tot actieve en betrokken burgers die hun weg vinden in een complexe samenleving. De burgerschapsopdracht bestaat uit verschillende elementen. Als eerste moeten scholen bijdragen aan de ontwikkeling van actief burgerschap en sociale cohesie. Daarnaast hebben scholen de opdracht respect voor en kennis over de basiswaarden van de democratische rechtsstaat bij te brengen, zoals vrijheid, gelijkheid, en solidariteit. Dit houdt in dat leerlingen leren over de rechten en plichten die burgers hebben, en hoe de Nederlandse democratische rechtsstaat functioneert. Ook moeten scholen leerlingen leren omgaan met en respect hebben voor verschillen tussen mensen, zoals verschillen in cultuur, religie, gender, seksuele oriëntatie, en sociaaleconomische achtergrond. In de Nederlandse burgerschapsagenda ligt dus de nadruk op inclusiviteit en het bevorderen van wederzijds begrip en respect. Hierbij geldt dat de burgerschapsopdracht geen apart vak is, maar moet worden geïntegreerd binnen het bestaande curriculum en de schoolcultuur. Scholen hebben de ruimte om op hun eigen manier invulling te geven aan deze opdracht, gebaseerd op hun visie en context. Ze moeten een schoolklimaat creëren waarin leerlingen zich veilig voelen, betrokken zijn en ruimte krijgen om hun eigen mening te vormen. De recente aanscherping van de burgerschapswet (in werking getreden in augustus 2021) benadrukt dat scholen ook expliciet aandacht

moeten besteden aan fundamentele waarden van de democratische rechtsstaat, zoals vrijheid van meningsuiting, gelijkwaardigheid en verdraagzaamheid. Scholen dienen hierover gerichte leerdoelen te formuleren en een visie te hebben op de wijze waarop zij burgerschapsonderwijs inbedden binnen hun onderwijsprogramma en context.¹

HOE KAN HET ONDERWIJS ZOWEL DE 'OUDE' GENERATIE, DIE DE WERELD IN STAND WIL HOUDEN, ALS DE 'NIEUWE' GENERATIE, DIE DE WERELD MOET VERNIEUWEN, RECHT DOEN?

Er zit in de burgerschapswet een bepaalde spanning. Enerzijds is de wet intentioneel algemeen geformuleerd: het is de bedoeling dat scholen vrij zijn om zelf concreet invulling te geven aan burgerschapsvorming. Aan de andere kant wordt burgerschapsvorming opgelegd vanuit de overheid, en zijn scholen verplicht om aandacht te besteden aan thema's als sociale cohesie, inclusiviteit en actieve participatie in de maatschappij. Burgerschapsvorming heeft daarmee een expliciet politieke dimensie, waarbij scholen zich bewegen in het spanningsveld tussen hun eigen identiteit en regelgeving, vrijheid en verplichting.

In wat volgt, bied ik enkele reflecties over thema's die bij de burgerschapsopdracht naar voren komen aan de hand van

Hannah Arendt

Hannah Arendts denken over onderwijs en politiek, met name vanuit haar essay *The Crisis in Education* (1958).² Arendt is relevant voor het denken over burgerschap omdat zij in haar werk de relatie tussen onderwijs en politiek onderzoekt—een relatie die centraal staat in de burgerschapsopdracht. Een ander belangrijk thema in Arendts bovengenoemde essay is de spanning tussen de generaties. Hoe kan het onderwijs zowel de ‘oude’ generatie, die de wereld in stand wil houden, als de ‘nieuwe’ generatie, die de wereld moet vernieuwen, recht doen? Dit spanningsveld tussen de generaties is volop aanwezig in burgerschapsvorming.

Arendts filosofie biedt bovendien een waardevol vocabulaire om bepaalde dilemma’s in het onderwijs en de samenleving te duiden. Haar interpretaties van gezag, autoriteit en traditie helpen ons te begrijpen wat er op het spel staat: de uitdaging om enerzijds het bestaande in stand te houden en anderzijds ruimte te bieden voor vernieuwing en verandering. Deze begrippen dragen niet alleen bij aan de analyse van de uitdagingen in het burgerschapsonderwijs, maar bieden ook richting voor de vormgeving ervan.

Om te illustreren hoe burgerschap in de praktijk vorm kan worden gegeven, bespreek ik na de analyse van Arendt een casus over de ruimtelijke inrichting van het Binnenveld, een gebied tussen Ede, Wageningen, Rhenen en Veenendaal. Deze casus is een treffend voorbeeld van de spanningen die spelen rondom de besluitvorming in een gedeelde publieke ruimte, waarbij verschillende belangen en generaties betrokken zijn. Arendts denken helpt hier om de dilemma’s en conflicten verder uit te diepen en een invulling van de burgerschapsopdracht scherper in beeld te krijgen.

HANNAH ARENDT OVER VORMING EN ONDERWIJS: DE SCHOOL ALS ONAFHANKELIJKE TUSSENRUIMTE

Hannah Arendt beschouwt de kerntaak van onderwijs het begeleiden van kinderen in hun overgang van het private domein van het gezin naar het publieke leven van de samenleving. Scholen vervullen hiermee een unieke maatschappelijke rol: ze functioneren als een overgangsruijme, waar kinderen worden voorbereid op hun toekomstige rol en hun de kans wordt geboden om een eigen verhouding tot de wereld te ontwikkelen. In deze overgangsruijme, die idealiter veiligheid en stabiliteit biedt, kunnen kinderen op een ‘gecontroleerde’ manier kennismaken met wat Arendt noemt de bestaande wereld. Leerlingen, de nieuwe generatie, moeten op een geleidelijke manier in contact komen met een wereld die bestond voor hun geboorte en zal voortbestaan na hun dood. Zo krijgen zij de ruijme om hun eigen identiteit te vormen en geleidelijk hun verantwoordelijkheid als burger op zich te nemen.³

Het onderwijs bevindt zich hiermee in een precare positie: het moet voortdurend balanceren tussen de zorg voor het kind en de zorg voor de wereld. Beide zijn voor Arendt cruciaal, maar soms ontstaat er spanning tussen deze twee verantwoordelijkheden. Aan de ene kant moeten ouders en onderwijzers kinderen beschermen tegen de complexiteit en soms zelfs de destructiviteit van de volwassen wereld, zoals geweld, ongelijkheid of klimaatproblemen. Aan de andere kant moeten ouders en leerkrachten de wereld beschermen tegen wat Arendt noemt de mogelijke ‘destructie’ die elke nieuwe generatie kan veroorzaken door bestaande structuren uit te dagen of te verstoren. Deze spanning is echter niet louter negatief. Het kan juist vruchtbaar zijn, omdat de nieuwe generatie mogelijkheden voor verandering en vernieuwing met zich meebrengt.⁴

In het kader van de Nederlandse burgerschapsagenda is het interessant dat Arendt vragen stelt bij de neiging onderwijs te gebruiken als instrument voor maatschappelijke verandering. Onderwijs moet primair gericht zijn op, wat Arendt noemt, het doorgeven van de wereld zoals die is, zodat kinderen deze kunnen begrijpen en er vertrouwd mee raken. Vernieuwen komt later pas. Omdat kinderen zowel in wording zijn als nieuw in een reeds bestaande wereld, hebben ze een omgeving nodig waarin ze zich kunnen ontwikkelen zonder voortijdig blootgesteld te worden aan de publieke eisen en verantwoordelijkheden van de volwassen wereld. Wanneer scholen zichzelf proberen om te vormen tot een miniatuurmaatschappij of kinderen te vroeg in politieke debatten of een politieke strijd betrekken, verliezen ze hun primaire functie.

TRADITIE, GEZAG, VERANTWOORDELIJKHEID

De onafhankelijke overgangsruijme genaamd school heeft volgens Arendt de taak traditie, cultuur, en kennis door te geven. De leerkracht speelt hierin een cruciale rol als gezagsdrager en vertegenwoordiger van de wereld. Arendt benadrukt dat het gezag van de leerkracht niet willekeurig is, maar voortkomt uit de verantwoordelijkheid van volwassenen om de bestaande wereld te behouden en over te dragen aan de nieuwe generatie.⁵ De leerkracht neemt verantwoordelijkheid voor de wereld en biedt de bescherming die kinderen nodig hebben om zich veilig te ontwikkelen. Tegelijkertijd introduceert hij of zij de complexiteit van de wereld aan de leerlingen,

waardoor zij als het ware stapsgewijs leren omgaan met de realiteit.

Als volwassenen hun verantwoordelijkheid en autoriteit loslaten, bijvoorbeeld door het kind centraal te stellen en geen duidelijke kaders te bieden, ontstaat er een fundamentele crisis in het onderwijs. Kinderen worden dan blootgesteld aan een wereld zonder richting, waarin zij autonoom geacht worden te navigeren zonder de noodzakelijke begeleiding van volwassenen.⁶ Arendt beschouwt autoriteit dan ook niet als een vorm van controle, maar als een noodzakelijke voorwaarde voor vrijheid. Pas wanneer kinderen de wereld leren kennen zoals die is, kunnen zij later vanuit hun eigen perspectief bijdragen aan vernieuwing. Het onderwijs moet dus een balans vinden: het moet een brug slaan tussen het overdragen van de bestaande wereld en het voorbereiden van jongeren op hun toekomstige rol in het mogelijk vernieuwen ervan.

Traditie, in deze context, is dus geen rigide kader dat passief moet worden overgenomen. Het is een bron van kennis en cultuur die vraagt om overdracht. Arendt stelt dat onderwijs zonder een minimaal behoud van het verleden onmogelijk is, omdat de relatie tussen generaties altijd geworteld is in het doorgeven van kennis en waarden.⁷ Uitgangspunt bij Arendt is dat dit gebeurt vanuit liefde: liefde voor het kind en liefde voor de wereld. Ze schrijft:

In de opvoeding wordt beslist of wij genoeg van de wereld houden om er verantwoordelijkheid voor op te nemen en haar meteen ook te redden van de ondergang die, zonder die vernieuwing, zonder de komst van de nieuwen en de jongeren, onvermijdelijk zou zijn.⁸

Vanuit een basis van traditie, gezag en verantwoordelijkheid wordt een fundament gelegd waarop de nieuwe generatie later kan voortbouwen en vernieuwen, 'something unforeseen by us'.⁹

VANUIT EEN BASIS VAN TRADITIE, GEZAG EN VERANTWOORDELIJKHEID WORDT EEN FUNDAMENT GELEGD WAAROP DE NIEUWE GENERATIE LATER KAN VOORTBOUWEN EN Vernieuwen

DE LANDBOUWTRANSITIE IN HET BINNENVELD: CONCRETE TOEPASSING

Arendts inzichten bieden een waardevol kader voor het begrijpen van uitdagingen rondom burgerschapsvorming en hoe burgerschap vorm kan krijgen in de praktijk. Ik wil dit illustreren aan de hand van 'casus Binnenveld'. Het Binnenveld is een typisch Nederlands landschap, gelegen tussen vier steden: Ede, Wageningen, Rhenen en Veenendaal. Dit gebied is een gelaagde mozaïek van weilanden, natuurgebieden en agrari-

sche bedrijven, waar stedelijke ontwikkeling, landbouw en natuur met elkaar concurreren om ruimte. Zoals het NRC recent verduidelijkte, de unieke positie van het Binnenveld als 'groen hart' te midden van toenemende verstedelijking, maakt het tot een microkosmos van de ruimtelijke dilemma's waar Nederland mee worstelt.¹⁰ Al jaren zijn boeren, burgers en bestuurders in dialoog over hoe de beperkte ruimte in het binnenveld het best verdeeld kan worden tussen natuur, landbouw en woningbouw.

Wat op papier een ideaal proces van samenwerking leek, liep snel vast toen plannen voor grootschalige woningbouw vanuit gemeenten Ede en Rhenen op tafel kwamen. Dit zette de samenwerking onder druk en leidde tot onvrede bij de boeren, die de vergadertafel verlieten. Hoewel het overleg na maanden opnieuw werd hervat, blijkt het nog altijd moeilijk om tot duidelijke afspraken te komen. De plannen van gemeenten om duizenden nieuwe woningen te bouwen in het Binnenveld — terwijl boeren zich zorgen maken over het verlies van landbouwgrond en hun rol als natuurbeheerders — maken pijnlijk duidelijk hoe complex en soms tegenstrijdig de belangen zijn. Het Binnenveld, ooit een bloemrijk gebied vol blauwgrasland en trilveen, is nu een plek waar de toekomst van landbouw, natuur en wonen lijnrecht tegenover elkaar staan.

De casus Binnenveld laat niet alleen zien hoe moeilijk het is om in een dichtbevolkt land met veel verschillende belangen tot een gedeelde visie te komen, maar toont ook hoe belangrijk het is om te zoeken naar een balans tussen behoud en vernieuwing. Landbouwtransities zijn een eeuwenoud fenomeen, maar de huidige transitie wordt bemoeilijkt door een afname in sociale cohesie. De verbinding tussen verschillende groepen in de samenleving neemt af en verschillende belangen komen nog scherper tegenover elkaar te staan. Deze afnemende cohesie maakt burgerschapsvorming in het onderwijs, en de bijbehorende deugden van verplaatsen in de ander, geduld en rechtvaardigheid, relevanter dan ooit.

In reactie op de patstelling in het binnenveld hebben Ronald de Graaf en Gert-Jan Veerman van het lectoraat "Samen Divers" van de Christelijke Hogeschool Ede (CHE), waar ik onderzoek doe over burgerschapsvorming, in samenwerking met het basisonderwijs, Gelders Erfgoed en een lokale boer lessen ontwikkeld die landbouwtransities vanuit een cultuurhistorisch perspectief benaderen. Kinderen leren door middel van cultuurhistorische landschapskaarten de transitie in hun omgeving te interpreteren. Ze leren bijvoorbeeld over de aanleg van de snelweg A12 en de impact daarvan op de omgeving. Ze doen kennis op over landbouwtransities en klimaatadaptatie en leren over de geschiedenis, ecologische uitdagingen en maatschappelijke vraagstukken van hun gebied. Tijdens de lessen reizen de kinderen als het ware door de tijd, van de 21e eeuw naar de steentijd, en weer terug. De lessen worden afgesloten met een bezoek aan een boerderij. Door te kijken vanuit verschillende perspectieven — 'boer, burger, en burgemeester' — zorgt het project niet alleen voor kennisoverdracht, maar ook voor het bevorderen van wederzijds begrip. De kinderen worden uitgenodigd zelf mee te denken over de toekomst van het landschap.

Hier wordt burgerschap concreet in de vraag wie beslist

over de toekomst van het landschap, hoe we omgaan met elkaar en welke rol iedere partij — van de boer tot de burger — speelt in het vormgeven van de publieke ruimte. Kinderen worden actief bij dit prangende vraagstuk in hun eigen omgeving betrokken en ontwikkelen een geïnformeerde, kritische én betrokken houding ten aanzien van de plek waar ze wonen. Het project draagt bij aan het bevorderen van diversiteit en sociale cohesie: door te luisteren en na te denken over verschillende perspectieven leren kinderen begrip en respect op te brengen voor verschillende standpunten. Ze leren om te gaan met de verschillen tussen stad en platteland, tussen verschillende sociaaleconomische groepen, en ze ontwikkelen vaardigheden om constructief deel te nemen aan een diverse samenleving.

DEZE AFNEMENDE COHESIE MAAKT BURGERSCHAPSVORMING IN HET ONDERWIJS, EN DE BIJBEHORENDE DEUGDEN VAN VERPLAATSEN IN DE ANDER, GEDULD EN RECHTVAARDIGHEID, RELEVANTER DAN OOI

In hoeverre sluit deze aanpak aan bij Arendts visie op de school als een “onafhankelijke tussenruimte”? In dit project krijgen kinderen de kans om hun omgeving op een speelse en tegelijkertijd diepgaande manier te verkennen, zonder dat zij direct betrokken worden bij politieke strijd. Binnen dit project wordt een veilige ruimte gecreëerd waarin kinderen de complexiteit van de wereld geleidelijk leren begrijpen, zonder dat ze voortijdig worden blootgesteld aan de verantwoordelijkheden van de volwassen wereld. In deze beschermde omgeving kunnen zij verkennen en leren, terwijl ze zich stap voor stap voorbereiden op hun toekomstige rol in de samenleving. Tegelijkertijd kunnen we ons afvragen of het gerechtvaardigd is dat kinderen zonder meer de verwachtingen van de oudere generatie accepteren en zich zonder weerstand aanpassen aan opgelegde transitie, zoals de landbouwtransitie.

Een essentieel element van het project is de plaats die is toegekend aan traditie. In lijn met Arendt, zou je kunnen zeggen, ziet het Binnenveld-project traditie niet als een starre set regels die jongeren passief moeten overnemen, maar als een levende bron van kennis en cultuur die moet worden doorgegeven. Door kinderen inzicht te geven in de geschiedenis en tradities van het Binnenveld, ontwikkelen zij een historisch besef dat hen helpt om de waarde van bestaande praktijken te begrijpen en tegelijkertijd kritisch te onderzoeken. Zo leren ze niet alleen over actuele ecologische en ruimtelijke vraagstukken, maar ontdekken ze ook hoe het verleden heeft bijgedragen aan de vormgeving van hun omgeving. Dit historisch bewustzijn vormt de basis voor hun eigen reflectie en kritische oordeelsvorming.

Leraren, boeren en erfgoedorganisaties fungeren hierbij als gezaghebbende figuren die kennis, kaders en begeleiding bieden die nodig zijn om de complexe vraagstukken te begrijpen en tegelijkertijd ruimte creëren voor kinderen om hun eigen perspectieven te ontwikkelen. Leerkrachten, boeren en erfgoedorganisaties dragen hun gezag niet zonder meer, het komt voort uit de verantwoordelijkheid en liefde die ze – als het goed is – hebben voor zowel het Binnenveld én de toekomst daarvan, inclusief de kinderen en andere betrokkenen.

Binnen het Binnenveld-project is ook ruimte voor vernieuwing; het vermogen van elke nieuwe generatie om iets nieuws te beginnen. Hoewel kinderen worden ondergedompeld in bestaande kennis, waarden en tradities, worden ze tegelijkertijd aangemoedigd om na te denken over hoe zij de toekomst van het Binnenveld willen vormgeven. Dit biedt hen de mogelijkheid om niet alleen te leren wat waardevol is, maar ook om zelf ideeën en inzichten in te brengen en actief bij te dragen aan een wereld die zij mede zullen erven. Zo wordt burgerschapsvorming een proces van actieve betrokkenheid waarin jongeren zowel leren om kritisch te reflecteren op de wereld zoals die is, als om creatief mee te bouwen aan de wereld zoals die zou kunnen zijn.

Hanke de Vries-van den Ende is docent-Onderzoeker Burgerschapsvorming aan de Christelijke Hogeschool Ede, Kenniskringlid Lectoraat Samen Divers en Research Analyst Duke Global Health Institute bij Duke University.

EINDNOTEN

- 1 Zie www.onderwijsinspectie.nl/onderwerpen/burgerschap/wettelijke-opdracht
- 2 Arendt, Hannah. “The Crisis in Education.” In *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, 170-193. New York: Penguin Books, 2006. *The Crisis in Education* werd oorspronkelijk gepubliceerd in 1958 en is later opgenomen in *Between Past and Future* (2006).
- 3 Hannah Arendt, *The Crisis in Education*, in *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (New York: Penguin Books, 2006), 177.
- 4 Ibid., 177.
- 5 Ibid., 179.
- 6 Ibid., 179. Dit kan volgens Arendt leiden tot een situatie waarin de invloed van leeftijdsgenoten de plaats inneemt van volwassen gezag, wat volgens Arendt een nog ergere tirannie is, en wat negatieve gevolgen heeft voor de samenleving.
- 7 Ibid., 181.
- 8 Arendt, Hannah. “De crisis van de opvoeding.” In *Tussen verleden en toekomst: Dat is Pedagogiek - Actuele kwesties en sleutelteksten uit de westerse pedagogische traditie van de 20e eeuw*, edited by Jan Masschelein, 26-35. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2019.
- 9 Ibid., 183
- 10 Mark Lievisse Adriaanse en Rosa Uijtewaal. “Het Binnenveld is Nederland in het klein – met alle problemen van wonen, boeren en bouwen.” *NRC*, 5 juni 2024.